

ÚVOD

PRAMENY A LITERATURA

Předložená práce vznikla jako součást výzkumného plánu, který se zabývá vývojem sociální správy na území Československa v období kapitalismu. Mým původním záměrem bylo věnovat pozornost snahám o organizaci pracovního trhu zejména zavedením veřejnoprávního zprostředkování práce a péče o nezaměstnané dělnictvo. Tato otázka vyvstává do popředí již v souvislosti s všeobecnou hospodářskou krizí, kterou prošly evropské průmyslové státy v 70. letech minulého století, a její řešení si vynucoval početní vzrůst průmyslového proletariátu, již zcela odpoutaného od zemědělství. Průmyslové dělnictvo, jehož mzdy nedostačovaly na vytvoření patřičné velkých rezerv, jež by mohly sloužit pro případ nemoci, úrazu, invalidity, stáří a nezaměstnanosti, potřebovalo zabezpečení, které by mu pomohlo překlenout dobu dočasně pracovní neschopnosti nebo nezaviněné nezaměstnanosti způsobené poruchami konjunktury a hospodářskými krizemi.

Všechna tato opatření, z nichž v Rakousku bylo v období konzervativní Taaffovy vlády v 80. letech minulého století zavedeno pojištění dělnictva pro případ nemoci a úrazu, měla jedno společné: jejich hlavním účelem bylo zabezpečení proletariátu v období, kdy se zaměstnané dělnictvo stávalo součástí průmyslové rezervní armády a kdy před přijetím těchto reforem bylo odkázáno na nedokonalou veřejnou nebo soukromou dobročinnost.

Ze všech způsobů zabezpečení dělnictva byla až doposud věnována nejmenší pozornost jeho zajištění pro případ nezaviněné nezaměstnanosti, přesto jsem však dospěl nakonec k závěru, že nejdříve bude nutno sledovat chudinství, z něhož sociální zákonodárství a sociální péče vycházela, a veškeré sociální reformy provedené v Rakousku v 80. letech 19. století.

V 60. a 70. letech 19. století, kdy byla ve vyspělejších předlitavských zemích dovršena průmyslová revoluce, došlo zde totiž k obrovskému vzestupu počtu osob označovaných jako tuláci a žebráci. Početní vzrůst této skupiny obyvatelstva byl jedním z nejdůležitějších společenských důsledků průmyslové revoluce, byl zcela zákonitý a osvětlil jej Karel Marx, který přímo formuloval absolutní, všeobecný zákon kapitalistické akumulace, podle něhož čím větší je společenské bohatství a fungující kapitál, rozsah a energie jeho růstu, a tudíž čím větší je absolutní velikost proletariátu a produktivní síla jeho práce, tím větší je průmyslová rezervní armáda.

Masový vzrůst průmyslové rezervní armády v Rakousku si začal vnučovovat pozornost již v 60. letech a vývoj zde postupoval od počátečních ryze represivních zásahů proti této skupině lidí, prováděných obzvláště v 70. letech, k prvním pokusům o pozitivní řešení této otázky, které byly učiněny již zmíněnými Taaffovými reformami v 80. letech a zemskými zákony přijatými v některých nejprůmyslovějších předlitavských zemích. Aktivní průmyslové armády, tj. skupiny zaměstnaného dělnictva, se z Taaffových reforem v podstatě dotýkal jenom zákon o živnostenské inspekci z roku 1883 a novela živnostenského řádu z roku 1885, kterou bylo upraveno dělnické ochranné zákonodárství a zavedena maximální délka pracovního dne u továrního proletariátu.

Zákony o úrazovém a nemocenském pojištění však obsáhly jenom dvě z příčin vzrůstu průmyslové rezervní armády. Zajišťovaly dělnictvo pouze v případě dočasné pracovní neschopnosti způsobené nemocí a dočasné nebo i trvalé pracovní neschopnosti v důsledku úrazu. Nezabezpečovaly již dělnictvo v období trvalé ztráty pracovní schopnosti způsobené stářím nebo invaliditou, jako to činil německý zákon z roku 1889. Stejně tak nezabezpečovaly dělnictvo v případě nezaviněné nezaměstnanosti.

Tuto otázku však je možno považovat z celého sociálního zákonodárství za jednu z nejdůležitějších, neboť jakkoliv kapitalistická společnost nevyhnutelně potřebovala existenci určité průmyslové rezervní armády, nedokázala zabránit jejímu přílišnému vzrůstu, který nastával v hospodářsky nepříznivých obdobích a který začínal ohrožovat samotnou existenci společenského řádu. K vyřešení této otázky přikročila společnost značně pozdě a posledním popudem byla teprve světové hospodářská krize, která vypukla v roce 1929. Do té doby byla důležitost tohoto problému téměř obecně uznávána. Řada teoretických prací poukazovala na nutnost jeho řešení již od konce 70. let minulého století a první praktické pokusy se zaváděním obligatorního dělnického pojištění proti nezaměstnanosti byly dělány již v 90. letech. Ve velké většině se však stát spokojoval zavedením gentského systému, kterým byla značná část břemena péče o nezaměstnané přenesena na odborové organizace. Rovněž veřejnoprávnímu zprostředkování práce nebyla v praxi věnována náležitá pozornost a pokusy o jeho regulování zákonem v Československu ztroskotaly.

Tato práce se proto pokouší zjistit hlavní příčiny a způsoby sociálně reformní činnosti Taaffovy vlády a předlitavského zemského zákonodárství v 80. letech 19. století a věnuje pozornost počátkům institucionálního vyjádření zájmu rakouské společnosti o dělnictvo, k němuž byla tato společnost přinucena na jedné straně hrozivým vzrůstem průmyslové rezervní armády, na druhé straně pak pronikáním sociálně demokratických myšlenek do řad průmyslového proletariátu, jemuž nemohlo být čeleno již jenom pouhou represí a perzekucí. Hlavní pozornost přitom soustřeďuje na průmyslovou rezervní armádu, která až doposud zůstávala pouze na okraji zájmu. Při sledování této otázky jsem se zaměřil pouze na vládnoucí společnost a na její názory na vyřešení sociální a dělnické otázky. Nebylo již v mých silách sledovat názory dělnictva a sociální demokracie na sociální zákonodárství. V tomto smyslu by bylo možno vytýkat celé práci určitou jednostrannost. Práce však sleduje nejenom reformní činnost Taaffovy vlády zaměřenou na proletariát, nýbrž i její reformní zásahy ve prospěch

řemeslných i zemědělských drobných výrobců, kteří byli jednou z hlavních opor konzervativní vlády. Domnívám se totiž, že jenom tento komplexní pohled na činnost Taaffovy vlády a říšské rady umožňuje správné pochopení a objasnění taaffovských dělnických reforem.

Bibliografie jenom knižních prací k sociální otázce v Rakousku a v Německu ve druhé polovině 19. století, kterou jsem si vytvořil, čítala téměř dva tisíce titulů. Z prací k německému vývoji jsem přitom evidoval jenom základní, bez jejichž znalosti není možno sledovat vývoj v Rakousku. K tomu přistupuje množství časopiseckých článků v českých, předlitavských a německých odborných právnických, správních, samosprávných, obecně hospodářských či zemědělských, živnostenských a průmyslových časopisech.

Je proto zcela samozřejmé, že jsem byl nucen zaměřit pozornost pouze na práce dotýkající se bezprostředně daného tématu. Z ostatních jsem musil udělat důkladný výběr a ponechat stranou zejména ty četné studie zabývající se sociální a dělnickou otázkou pouze v obecně teoretické rovině.

Z archivních pramenů mají pro sociální vývoj a pro vývoj chudinství největší význam zemské výbory, poněvadž humanitní záležitosti náležely do kompetence zemského zákonodárství a zemské samosprávy. Menší význam mají presidia místodržitelství, a to ještě především pro sledování represe. V archivech centrálních institucí ve Státním ústředním archivu v Praze (v rakouském ministerstvu vnitra a veřejných prací) je uložen důležitější materiál zejména teprve pro období od 90. let.

Velmi důležitým pramenem jsou stenografické protokoly o zasedáních zákonodárných sborů. Použil jsem z nich soustavně protokolů poslancecké sněmovny říšské rady a českého a moravského zemského sněmu. V některých případech jsou ještě důležitějším pramenem přílohy k těmto protokolům a sněmovní předlohy (tisky), obsahující důvodové zprávy osnov zákonů, významné rozbory, statistická data, výsledky šetření, anket apod. V některých případech jsou zde přetištěny v plném znění závažnější rezoluce a petice apod.

Dále jsem použil říšský zákoník a zemské zákoníky a jednotlivé velmi četné komentované zákony.

Z materiálů statistické povahy jsou velmi důležité výsledky sčítání chudých provedené zejména v Čechách, ve Štýrsku, v Dolních Rakousích a v některých dalších předlitavských zemích. Dále potom zdravotnická statistika obsahující základní údaje o vývoji chudinství, trestní statistika, statistiky nemocenských pokladen, statistika živnostenských výpomocných pokladen k roku 1879, výsledky různých statistických šetření prováděných obchodními a živnostenskými komorami a ministerstvem obchodu aj.

Svůj význam mají i stenografické zprávy o sjezdech živnostníků a řemeslníků, o sjezdech delegátů obchodních a živnostenských komor, o agrárních kongresech aj., na nichž bylo často jednáno o sociálním zákonodárství.

Z literatury jsem citelně postrádal práce, které by se zabývaly vývojem sociálního zákonodárství a sociálním vývojem z historického hlediska. Takovéhoto historických prací je velmi málo. Kromě jednotlivých statí

v České politice především od J. Grubera a L. Wintra je to vlastně ze starší literatury již jenom práce Brügelova. Z novější literatury jsem byl kromě Přehledu československých dějin odkázán pouze na některé práce, dotýkající se sledované problematiky spíše jenom okrajově. Mohl jsem použít některé práce Puršovy (o průmyslové revoluci a o postavení dělnictva), Houserovy (o vývoji hornického pojištění, dělnického ochranného zákonodárství aj.), Bičovského (o počátcích úrazového pojištění), Malého (o perzekuci dělnického hnutí v Čechách), Kárníkové (o vývoji obyvatelstva v českých zemích), Klaboucha (o vývoji manželského konsensu), Petráňové (o vývoji chudinství koncem 18. století) aj. Ze zahraniční literatury je to především známá práce Rosenbergova a disertace Frühaufova, vedle několika časopiseckých studií. K některým nejnovějším pracím jsem bohužel již přihlédnout nemohl.¹

Soudobá literatura právnická, hospodářská, sociálně politická apod. je však téměř nepřehledná. Pokoušel jsem se ji soustředit pokud možno v úplnosti, jestli měla co říci k našemu tématu. Při jejím zjišťování mně pomáhaly zejména staré tištěné knihovní katalogy především úředních ale také některých soukromých knihoven, kterých existuje velké množství, a bibliografie uveřejňované v soudobých odborných časopisech. Některé práce, které by měly co říci k jádru věci se mně však přes veškeré úsilí nepodařilo v našich knihovnách vypátrat a ani obstarat z knihoven v Rakousku.^{1a} Je tomu tak zejména proto, že obzvláště po roce 1948 byla řada našich knihoven se zánikem starých institucí likvidována a jejich někdy jedinečné knihovní fondy roztrženy nebo dokonce zničeny. Platí to např. o knihovně Statistické kanceláře hlavního města Prahy, v níž byla soustředěna velmi bohatá statistická literatura téměř ze všech evropských států, která by byla výborným podkladem pro srovnávací studium. Knihovna však zanikla a soustředěná literatura byla zcela rozrušena. Totéž je možno říci o řadě dalších úředních knihoven.

Literatura, kterou jsem při své práci použil, se rozpadá do několika velkých celků.

Jsou to především obecné práce o sociální a dělnické otázce a rozsáhlá kompendia politické ekonomie, která se zabývají i sociální otázkou, chudinstvím atd. Opíral jsem se zejména o četné studie Schäfflovoy, Philippovichovy, Bodelschwinghovy, publicistické články Vogelsangovy (vydané W. Kloppem) a o práce ostatních zejména konzervativních národohospodářů a sociálních politiků.

¹ Je to zejména J. Klabouch, *Die Gemeindegeldverwaltung in Österreich*. Wien 1968; F. Tremel, *Sozial- und Wirtschaftsgeschichte Österreichs*. Wien 1969; W. Gottschalch—F. Karrenberg—F. J. Stegmann, *Geschichte der sozialen Ideen in Deutschland*. Herausgegeben von H. Grebing. München—Wien 1969; V. Urfus, *Die Wuchergesetzgebung in Österreich zwischen Josephinismus und Liberalismus*. Forschungen zur Rechts- und Kulturgeschichte (Innsbruck) 4, 1969; týž, *Liberalizace rakouského úvěrového zákonodárství a česká právní věda v 19. století*. Právník 109, 1970.

^{1a} Jsou to např. práce J. Becker, *Bettler und Bettlerwesen in Österreich*. Wien 1868; V. Böhmert, *Armenpflege und Armengesetzgebung. Bericht auf dem XI. volkswirtschaftlichen Congresse zu Mainz*. Berlin 1869; M. Münzer, *Beiträge zur praktischen Armenpflege*. Wien 1877.

Nesmírně rozsáhlou skupinu prací tvoří ty, které se určitým způsobem dotýkají problému průmyslové rezervní armády.

Velká část z nich věnuje pozornost vývoji chudinství. Zde je nutno upozornit především na závažné práce Englišovy, Bráfovy, na studii Fáčkovu, knihy Wágnerovy, příspěvek Drozdův aj. o chudinství v Čechách, práce Mischlerovy a Reicherovy o chudinství ve Štýrsku, Beckovu, Eichlerovu, Glosovu a Kancnýřovu práci o moravském chudinství, práce Kunwaldovy, četné práce o vývoji chudinství ve Vídni aj. Patří sem rovněž studie o domovském právu (Bráf). Jedná se vcelku o nesmírně rozsáhlou literaturu. Bibliografie k evropskému chudinství, která však celou řadu závažných rakouských studií nezná a zaměřuje se především na Německo, čítá 160 stran.²

Značná část literatury věnované chudinství se soustřeďuje konkrétně na skupinu osob označovaných jako tuláci a žebráci. Tyto práce se zabývají rovněž trestním zákonodárstvím, v souvislosti s tím věnují některé z nich pozornost donucovacím nebo dobrovolným pracovním, které byly označovány za jeden z nejdůležitějších prostředků boje proti vzrůstu průmyslové rezervní armády (Hevera, Lepař, Holtzendorf-Jagemann aj.) Rovněž je možno sem připočít i práce věnované právu na práci, jejichž počet vzrůsta zejména v 80. letech. Z rakouských autorů se průmyslovou rezervní armádou zabýval zejména Lentner, Herz, Lippert a další, obzvlášť velké množství prací sleduje vývoj této problematiky v Německu, při čemž některé z nich se zabývají částečně i rakouskými poměry. Náleží sem také práce o postrku, policejním vykazování, vypovídacím právu obcí atd. (zejména Soušek, Zucker aj.) Historický vývoj práva na práci sleduje zejména kniha R. Singera.

Zvláštní část této velké skupiny prací tvoří ty, které věnují pozornost dělnickým koloniím a stravovacím stanicím. Z nich jsou závažné práce zakladatele tohoto systému pastora Bodelschwingha o dělnických koloniích v Německu, práce Mischlerovy, Reicherova, Schöffelova, studie Rackova o vývoji na Moravě a četné práce další. Další skupina věnuje pozornost pokročilejším způsobům organizace pracovního trhu a zabezpečení osob, které trpěly nezaviněnou nezaměstnaností. Jsou to zejména práce zabývající se veřejnoprávním zprostředkováním práce a ostatními prostředky boje proti nezaměstnanosti, mezi něž patřilo zejména dělnické pojištění pro případ nezaměstnanosti. Z nich jsou závažné mnohdy i značně rozsáhlé studie G. Adlera, G. Schanze, práce Meyerinckova, Englišova, Herzova, Bráfova, Foustkova, dále potom práce zabývající se statistickou nezaměstnaností (Schikowského, Herbstova) aj.

Početné jsou rovněž práce věnované dělnickému pojištění, zejména pojištění nemocenskému, úrazovému, invalidnímu a starobnímu. Jenom neúplná bibliografie podchycující práce k sociálnímu pojištění v samotném Německu, které vyšly do poloviny 90. let, má 42 stran.³ Pro Rakousko

² Srov. E. Münsterberg, *Bibliographie des Armenwesens*. Berlin 1900. Dále J. Stammer, *Bibliographie der Social-Politik*. Jena 1896; též, *Bibliographie des Socialismus und Communismus*. Band I.—III. Jena 1893—1909. Nové vydání Aalen 1963—1964.

³ Srov. K. Frankenstein, *Bibliographie des Arbeiterversicherungswesens im Deutschen Reiche*. Leipzig 1895.

existuje výborná starší práce Menzelova, která líčí nejenom systém, ale i historický vývoj dělnického pojištění. K diskusi předcházející zavedení úrazového a nemocenského pojištění v Předlitavsku jsem použil prací Adámkových, J. Klanga, R. Klanga, dobré práce E. Poppera, práce Hirschovy, Brentanovy, prací Schäfflových aj. Pro hornické pojištění potom článku A. Bráfa a prací Houserových. K pokusům o zavedení sociálního pojištění v zemědělství existuje kniha Viškovského (kromě dalších prací o problematice výminku), ke snahám o starobní zaopatření živnostníků práce Polákova aj.

Dále je třeba upozornit ještě na cenné práce o postavení dělnictva od Ballina, Bráfa, I. Singera, P. Mischlera, Pislinga a ostatních a na práce o vývoji trestního práva od Zuckera, které se dotýkají rovněž péče o mládež, k níž existují zejména cenné práce M. Červinkové-Riegerové, práce Reicherovy a dalších.

Z prací zabývajících se poměry drobných řemeslných a zemědělských výrobců jsem použil práce o vývoji zemědělského práva, vztahu k půdě, dělitelnosti pozemků aj. (Fiedler), o kreditních poměrech a o vývoji hypotéckárního zadlužení (Adámek, Bráf aj.), o vývoji živnostenského zákonodárství a živnostenských řádů (Adámek, Gruber), o lichvě (Nejedlý, Strakatý, Chorinský aj.) apod.

Dobrá přehled o základní problematice podává i řada hesel v odborných encyklopediích. Je to zejména Österreichisches Staatswörterbuch, Slovník veřejného práva československého, Veselého Všeobecný slovník právní a německý Handwörterbuch der Staatswissenschaften, který však věnuje velkou pozornost i vývoji veřejného práva v Rakousku.

Je mou milou povinností poděkovat závěrem všem, kteří se jakýmkoliv způsobem přičinili o vznik této studie.

Děkuji všem pracovnícím badatelen Státního archivu v Brně a Státního ústředního archivu v Praze, které mně s nevšední ochotou vycházely vstříc při shledávání archivního materiálu.

Veliký dík patří rovněž pracovníkům všech knihoven, v nichž jsem pátral — i když v některých případech s neúspěchem — po literatuře. Děkuji především knihovníkovi Státního archivu v Brně dr. Jaromíru Kubičkovvi, který velmi ochotně vyhověl všem mým nezdřídka neskromným přáním. Knihovna této instituce díky tomu, že soustředila knihovny celé řady zrušených úřadů, stala se jedním z nejbohatších zdrojů pro studium politického, hospodářského, sociálního i správního vývoje ve druhé polovině 19. století, a to nejenom v českých zemích. Dále děkuji pracovníkům Universitní knihovny v Praze, knihovny Národního technického muzea v Praze, knihovny Národního muzea v Praze a prom. hist. Miladě Šoltysové z Archivu hlavního města Prahy a Zdeňku Vajsovi ze Státního ústředního archivu v Praze za poskytnutou pomoc při shledávání literatury v knihovnách těchto ústavů. Z ostatních knihoven jsem povinován díkem pracovníkům Universitní knihovny v Brně za ochotné vyřizování velmi četných objednávek literatury a pracovníkům knihovny Technického muzea v Brně, Státní studijní knihovny v Olomouci a Slezské studijní knihovny v Opavě:

...Můj dík náleží také Otakarovi Líbalovi z Universitní knihovny v Brně, který mně laskavě zprostředkoval výpůjčky z Universitní, Národní

a Dvorní knihovny ve Vídni a z knihoven v Berlíně, Bonnu, Innsbrucku, Jeně, Kielu, Kolíně n. R., Lipsku, Marburgu, Mnichově, Mohuči, Münsteru, Salzburgu, Štýrském Hradci a Tübingen.

V neposlední řadě děkuji rád pracovníkům katedry československých a obecných dějin na filosofické fakultě University J. E. Purkyně v Brně, bez jejichž porozumění by tato práce jenom stěží vznikla.

Za laskavé posouzení jejího výsledku děkuji pak oběma recenzentům.

